

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Όταν έγγραφα τις παρακάτω σελίδες, ή μάλλον το μεγαλύτερο μέρος τους, ζούσα μόνος στο δάσος, σε απόσταση ενός μιλίου από τον πλησιέστερο γείτονά μου, σ' ένα σπίτι που είχα χτίσει ολομόναχος στις όχθες της λίμνης Ουόλντεν, κοντά στο Κόνκορντ της Μασαχουσέτης, και ως μοναδικό μέσο βιοπορισμού είχα τα χέρια μου. Έζησα εκεί δύο χρόνια και δύο μήνες. Τώρα βρίσκομαι γι' άλλη μια φορά να παρεπιδημώ στον πολιτισμό.

Δε θα γινόμουν ποτέ τόσο φορτικός στους αναγνώστες μου, σκοτίζοντάς τους με τις υποθέσεις μου, αν δεν είχαν τεθεί κάποια συγκεκριμένα ερωτήματα εκ μέρους των συμπολιτών μου σχετικά με τον τρόπο ζωής μου, ερωτήματα τα οποία κάποιοι θα χαρακτήριζαν άπρεπα. Εγώ από τη μεριά μου κάθε άλλο παρά άπρεπες θεωρώ τις απορίες τους αυτές, αντίθετα μάλιστα, δεδομένων των συνθηκών, μου φαίνονται πέρα για πέρα ευπρεπείς και εύλογες. Κάποιοι με ρώτησαν τι έτρωγα, κάποιοι άλλοι εάν ένιωσα μοναξιά, αν φοβήθηκα και ούτω καθεξής. Άλλοι πάλι ήθελαν να μάθουν πόσο από το εισόδημά μου αφιέρωσα σε φιλανθρωπικούς σκοπούς, ενώ κάποιοι που έχουν μεγάλες οικογένειες εξέφρασαν την απορία πόσα φτωχά παιδιά συντηρούσα. Γι' αυτό λοιπόν θα ήθελα να ζητήσω από τους αναγνώστες εκείνους που δεν τους ενδιαφέρει ιδιαίτερα η προσωπική μου ζωή να με συγχωρέσουν αν δουν ότι επιχειρώ να απαντήσω σε κάποια από τα παραπάνω ερωτήματα μέσα από τις σελίδες του βιβλίου αυτού. Στα περισσότερα βιβλία το εγώ, το πρώτο πρόσωπο,

παραλείπεται. Σ' αυτό εδώ, όμως, θα το βρείτε να εμφανίζεται πολύ συχνά. Αυτό είναι και το μόνο δείγμα εγωκεντρισμού εκ μέρους του συγκεκριμένου συγγραφέα. Συνήθως ξεχνάμε πως ούτως ή άλλως το πρώτο πρόσωπο, δηλαδή ο συγγραφέας, είναι πάντοτε εκείνος που μιλά μέσα από τα βιβλία. Δε θα μιλούσα τόσο πολύ για τον εαυτό μου, εάν υπήρχε κάποιος άλλος που να τον γνωρίζω εξίσου καλά. Δυστυχώς, όμως, η λιγοστή μου εμπειρία με αναγκάζει να περιοριστώ στο συγκεκριμένο πρόσωπο. Εκτός αυτού, εγώ από τη μεριά μου απαιτώ από κάθε συγγραφέα πρώτα απ' όλα μια απλή και ειλικρινή διήγηση της δικής του ζωής και όχι μόνο των όσων έχει ακούσει σχετικά με τις ζωές των άλλων: κάτι σαν εκείνα που θα έγραφε σ' ένα γράμμα προς την οικογένειά του από μια μακρινή χώρα. Διότι, εάν είχε διάγει το βίο του με ειλικρίνεια, σ' εμένα θα φάνταζε σαν να είχε πράγματι ζήσει σε μια μακρινή χώρα. Ίσως οι πιο κατάλληλοι αναγνώστες των σελίδων αυτών να είναι οι φτωχοί φοιτητές. Όσο για τους υπόλοιπους, ας δεχτούν όσα κομμάτια του βιβλίου τους ταιριάζουν. Ευελπιστώ πως, όσοι το διαβάσουν, θα το μεταχειριστούν σαν ένα πανωφόρι που φορώντας το θα προσέξουν να μην ξηλώσουν τις ραφές του· αν τελικά αποδειχτεί ότι τους κάνει, είμαι σίγουρος πως θα τους φανεί πολύ χρήσιμο.

Θα χαιρόμουν αν αυτά που έχω να πω παρουσίαζαν ενδιαφέρον όχι τόσο για τους Κινέζους ή τους κατοίκους των νησιών Σάντουιτς, αλλά περισσότερο για εσάς, που ζείτε στην περιοχή της Νέας Αγγλίας, όπως την αποκαλούν. Θα χαιρόμουν αν τα όσα διαβάσετε έχουν να σας πουν κάτι σχετικά με την κατάσταση σας, ειδικά με την υλική σας κατάσταση ή με τις συνθήκες ζωής στον κόσμο σας, στην πόλη σας: τι είναι η ζωή αυτή, εάν είναι απαραίτητο να είναι τόσο άσχημη, εάν μπορεί να βελτιωθεί ή όχι. Έχω κάνει μεγάλα και μακρινά ταξίδια μέσα και γύρω από τη μικρή πόλη Κόνκορντ. Όπου κι αν πήγα, στα μαγαζιά, στα γραφεία, στα χωράφια, οι κάτοικοι μου φάνηκαν να πληρώνουν για τις αμαρτίες τους, να επιδίδονται σε έργα μετάνοιας με χίλιους δυο εντυπωσιακούς τρόπους. Όλα όσα έχω ακούσει για τους βραχμάνους, ότι κάθονται έκθετοι σε τέσσερις φω-

τιές κοιτάζοντας τον ήλιο κατάματα, ότι κρέμονται από τα πόδια πάνω από τις φλόγες, ότι κοιτάζουν τα ουράνια πάνω από τον ώμο τους ώσπου τους γίνεται αδύνατο να ξαναπάρουν τη φυσική τους στάση, ενώ από το στρεβλωμένο τους λαιμό δεν μπορεί να περάσει πια τροφή προς το στομάχι, παρά μόνο υγρά, ότι αλυσοδένονται για όλη τους τη ζωή στη ρίζα ενός δέντρου, ότι μετρούν με το κορμί τους, σαν κάμπιες, την έκταση απέραντων αυτοκρατοριών, ότι στέκονται με το ένα πόδι στην κορυφή ενός στύλου – όλες αυτές οι μορφές συνειδητής μετάνοιας δεν είναι πολύ περισσότερο απίστευτες και εκπληκτικές από τις σκηές τις οποίες αντικρίζω καθημερινά. Οι δώδεκα άθλοι του Ηρακλή ήταν ασήμαντοι σε σύγκριση με εκείνους που έχουν αναλάβει να φέρουν εις πέρας οι γείτονές μου. Κι αυτό γιατί οι άθλοι του ημίθεου ήταν μονάχα δώδεκα, είχαν ένα τέλος. Δεν είδα όμως ποτέ τους συνανθρώπους μου να σφάζουν ή να αιχμαλωτίζουν κανένα τέρας, ούτε και είδα να τελειώνουν ποτέ τα βιάσανά τους. Εκείνοι δεν έχουν κανέναν φίλο σαν τον πιστό Ιόλαο, να κάψει με πυρωμένο σίδερο τις ρίζες των κεφαλιών της δικής τους Λερναίας Ύδρας, γι' αυτό και μόλις κόβουν το ένα, δύο φυτρώνουν στη θέση του.

Βλέπω νεαρούς άνδρες, συχωριανούς μου, που είχαν την ατυχία να κληρονομήσουν αγροκτήματα, σπίτια, αποθήκες, ζωντανά και γεωργικά εργαλεία. Και λέω ατυχία, γιατί τα πράγματα αυτά πιο εύκολα τα αποκτά κανείς παρά τα ξεφορτώνεται. Καλύτερα όλοι αυτοί να είχαν γεννηθεί σε απέραντα βοσκοτόπια και να τους είχε βυζιάξει λύκαινα: τότε θα έβλεπαν πιο καθαρά σε τι λογής χωράφι τους είχε πέσει ο κλήρος να μοχθούν για την υπόλοιπη ζωή τους. Ποιος τους έκανε σκλάβους της γης; Γιατί θα πρέπει να ταλαιπωρούνται καθημερινά με τα διακόσια στρέμματά τους, αφού στο τέλος αυτό που αναλογεί στον καθένα μας δεν είναι παρά το κομματάκι γης στο οποίο θα τον θάψουν; Γιατί θα πρέπει να ξεκινούν να σκάβουν το λάκκο τους από τη στιγμή που έρχονται σ' αυτό τον κόσμο; Πρέπει, λέει, να ζούμε τη ζωή μας αντρίκεια, να κουβαλάμε όλα εκείνα που έχουμε φορτωθεί, να τα βγάζουμε πέρα όσο καλύτερα μπορούμε.

Πόσες και πόσες δύστυχες αθάνατες ψυχές δεν έχω συναντήσει, ανήμπορες σχεδόν να ανασάνουν, πλακωμένες από το αβάσταχτο φορτίο τους, να αργοσέρονται στο μονοπάτι της ζωής κουβαλώντας στις πλάτες τους μια ολόκληρη αποθήκη είκοσι μέτρα επί δέκα, ένα στάβλο του Αυγεία που ποτέ δεν καθαρίζεται, και μαζί τετρακόσια στρέμματα γης, χωράφια, βοσκοτόπια και δάση! Οι άκληροι, εκείνοι που αγωνίζονται χωρίς όλα αυτά τα άχρηστα κληρονομημένα βάρη, μήπως κι αυτοί δεν κοπιάζουν, και με το παραπάνω, κι ας μην έχουν να φροντίσουν τίποτα άλλο πέρα από τα λίγα κυβικά εκατοστά της σάρκας τους;

Αλλά οι άνθρωποι μοχθούν παρασυρμένοι από μια πλάνη. Το μεγαλύτερο κομμάτι τους σύντομα θα λιώσει και θα ανακατευτεί με το χώμα, θα γίνει λίπασμα. Εξαιτίας μιας τάχα μοίρας, που οι πολλοί την αποκαλούν ανάγκη, δουλεύουν, όπως λέει ένα παλιό βιβλίο, για να μαζέψουν πλούτη που θα τους τα φάει το σαράκι και η σκουριά, που θα τους τα κλέψουν οι ληστές. Είναι μια ζωή που μόνο στους ανόητους ταιριάζει, και θα το καταλάβουν κι οι ίδιοι μόλις φτάσουν στο τέλος της, αν τυχόν και δεν προλάβουν να το μάθουν πριν. Ο μύθος λέει πως ο Δευκαλίων και η Πύρρα δημιούργησαν το γένος των ανθρώπων πετώντας πέτρες πίσω τους:

«Inde genus durum sumus, experiensque laborum,
Et documenta damus quâ simus origine nati»*

Ἡ αλλιώς, όπως το αποδίδει πολύ όμορφα ο Ράλεϊ**:

«Κι από τότε η γενιά μας σκληρή σαν πέτρα έχει καρδιά,
πόνους και βάσανα υπομένει,
δείχνοντας πως και η σάρκα μας είναι από πέτρα γεννημένη».

* Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*. (Σ.τ.Μ.)

** Sir Walter Raleigh (1552-1618): Άγγλος εξερευνητής, τυχοδιώκτης, ποιητής και συγγραφέας. (Σ.τ.Μ.)

Αυτά λοιπόν παθαίνει όποιος δείχνει τυφλή υπακοή στους ανεύθυνους χρησμούς των μαντείων και αρχίζει να πετά πίσω του πέτρες χωρίς να γυρίσει να δει πού πέφτουν.

Οι περισσότεροι άνθρωποι, ακόμα και σε αυτή τη σχετικά ελεύθερη χώρα, εξαιτίας της άγνοιάς τους ή από κάποιο μοιραίο λάθος, τόσο πολύ βουλιάζουν στις πλασματικές τους έγνοιες και στη σκληρή κι όμως περιττή χειρωνακτική εργασία, που γίνονται ανίκανοι να τρυγήσουν τους εκλεκτούς καρπούς της ζωής. Τα δάχτυλά τους έχουν γίνει αδέξια και τρέμουν από την πολλή δουλειά, έτσι που τους είναι άχρηστα για οτιδήποτε άλλο. Η αλήθεια είναι πως στον εργαζόμενο δεν απομένει καθόλου χρόνος για κοινωνική αξιοπρέπεια. Δεν έχει την πολυτέλεια να διατηρεί ούτε τις απολύτως απαραίτητες σχέσεις με τους συνανθρώπους του, από φόβο μήπως ο χρόνος που θα χάσει γίνει αιτία να υποτιμηθεί η εργασία του στην αγορά. Δεν του μένει καιρός για να είναι τίποτε παραπάνω από μια μηχανή. Πώς μπορεί να αναρωτηθεί για την άγνοιά του – πράγμα απαραίτητο για να μπορέσει να αναπτυχθεί – εκείνος που τόσο συχνά βρίσκεται αναγκασμένος να χρησιμοποιεί τις γνώσεις του; Κανονικά θα έπρεπε πού και πού να τον ταΐζουμε και να τον ντύνουμε δωρεάν, καθώς και να τον σκλαβώνουμε με τις φιλοφρονήσεις μας, αντί να τον κρίνουμε. Όπως τα άνθη των οπωροφόρων, έτσι και τα εκλεκτότερα από τα χαρίσματα της ανθρώπινης φύσης μας δεν αντέχουν παρά μόνο στο πιο απαλό άγγιγμα. Κι όμως, ούτε στους εαυτούς μας ούτε στους συνανθρώπους μας φερόμαστε με την τρυφερότητα που πρέπει.

Κάποιοι από εσάς, το ξέρουμε όλοι, είστε φτωχοί, η ζωή σας είναι δύσκολη, κάποιες φορές νιώθετε σαν να πνίγεστε. Δεν έχω αμφιβολία πως ορισμένοι από εσάς που διαβάζετε το βιβλίο αυτό αδυνατείτε να πληρώσετε όλα εκείνα τα γέυματα που έχετε ήδη καταναλώσει ή να αντικαταστήσετε τα πανωφόρια και τα παπούτσια σας που φθείρονται μέρα με τη μέρα, αν δηλαδή δεν έχουν ήδη φθαρεί. Έχετε φτάσει ως τη σελίδα αυτή θέλοντας να σκοτώσετε λίγο από το δανεισμένο ή κλεμμένο χρόνο σας, να ξεκλέψετε άλλη μια ώρα από τους πιστωτές σας. Χάρη στις δικές μου εμπειρίες μπορώ και βλέπω

ολοκάθαρα πόσο ταπεινές, πόσο λαθραίες είναι οι ζωές πολλών από εσάς: πάντα στα όρια, πάντα να πασχίζετε να μπειτε στην παραγωγή και να βγειτε από τα χρέη. Είναι ο ίδιος εκείνος πανάρχαιος ζυγός που οι Λατίνοι αποκαλούσαν *oes alienum*, δηλαδή «ο χαλκός των άλλων», μια και κάποια από τα νομίσματά τους ήταν φτιαγμένα από χαλκό. Διαρκώς υπόσχεστε να πληρώσετε αύριο, πάντοτε αύριο, ενώ σήμερα πεθαίνετε στην ψάθα. Διαρκώς ψάχνετε τρόπους να κερδίσετε την εύνοια των άλλων μήπως και αρπάξετε κάποιον πελάτη, με οποιονδήποτε τρόπο, φτάνει να μην αποτελεί ποινικό αδίκημα: λέτε ψέματα, κολακεύετε, ψηφίζετε. Συρρικνώνετε τον εαυτό σας ώσπου να γίνει ένα μικρό κουκούτσι από καθαρή αβροφροσύνη ή τον φουσκώνετε μέχρι να γίνει αραιός αιθέρας γενναιοδωρίας, μήπως και καταφέρετε και πείσετε το γείτονά σας να σας επιτρέψει να του φτιάξετε τα παπούτσια, το καπέλο, το παλτό, την άμαξα ή να εισαγάγετε τα τρόφιμά του. Αρρωσταίνετε προσπαθώντας να εξοικονομήσετε μερικά χρήματα για την ημέρα που θα αρρωστήσετε. Λίγα νομίσματα για να τα κρύψετε σ' ένα παλιό μπαούλο, σε μια τρύπα στον τοίχο τυλιγμένα μέσα σε μια κάλτσα ή, για ακόμα μεγαλύτερη ασφάλεια, πίσω από τα τείχη της τράπεζας. Δεν έχει σημασία πού θα τα παραχώσετε, δεν έχει σημασία αν θα είναι πολλά ή λίγα.

Μερικές φορές απορώ με την επιπολαιότητά μας, και ας μου επιτραπεί η έκφραση, που μας κάνει να ασχολούμαστε τόσο πολύ με την απεχθή αλλά κάπως ξένη σε εμάς μορφή σκλαβιάς που ονομάζεται Δουλεία των Νέγρων, τη στιγμή που όχι μόνο στο Νότο, αλλά και στο Βορρά υπάρχουν τόσο πολλοί άλλοι ικανοί και πονηροί δουλέμποροι. Είναι σκληρό να έχεις από πάνω σου έναν επιστάτη Νότιο. Ακόμη πιο δύσκολο γίνεται αν είναι Βόρειος. Το χειρότερο όμως είναι να είσαι εσύ ο ίδιος ο μαστιγωτής του εαυτού σου. Κι έπειτα καθόμαστε και μιλάμε για τη θεϊκή υπόσταση του ανθρώπου! Κοιτάζετε τον αγωγάτη στο δημόσιο δρόμο, που μέρα νύχτα πηγαينوέροχεται στην αγορά με το κάρο του. Βλέπετε να σαλεύει μέσα του καμιά θεία πνοή; Αυτός που υψηλότερο καθήκον του δε θεωρεί άλλο από το τάισμα και το πότισμα των αλόγων του! Τι σημασία έχει γι' αυτόν

το πεπρωμένο του μπροστά στα χρήματα που παίρνει για να μεταφέρει τα εμπορεύματα; Ή μήπως τάχα δε δουλεύει κι ο ίδιος, όπως και ο επιστάτης των δούλων, για κάποιον αφέντη τοιφλικά; Είναι άραγε πλασμένος κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού, είναι η ψυχή του αθάνατη; Δέστε τον πώς ζαρώνει και πώς πορεύεται στα μουλωχτά, πόσο τον κατατρέχει ολημερίς ένας αόριστος φόβος. Ούτε αθάνατος είναι ούτε θεός, μόνο σκλάβος και αιχμάλωτος της εικόνας που ο ίδιος έχει φτιάξει για τον εαυτό του, της φήμης που απέκτησε με τις ίδιες του τις πράξεις. Η γνώμη των άλλων είναι πολύ αδύναμος τύραννος σε σύγκριση με το πώς βλέπουμε εμείς οι ίδιοι τον εαυτό μας. Ό,τι πιστεύει κανείς για τον εαυτό του, αυτό είναι που καθορίζει ή, πιο σωστά, προμηνύει τη μοίρα του. Ποιος Γουίλμπερφορς* θα βρεθεί να εισηγηθεί τη χειραφέτηση του εαυτού, την ελευθερία των δυτικοϊνδικών επαρχιών του οράματος και της φαντασίας; Σκεφτείτε ακόμα τις κυράδες της χώρας, που υφαίνουν μαξιλαράκια για το κάθισμα της τουαλέτας ώστε να τα έχουν για τα γεράματά τους, μην τυχόν και φανεί πως δε νοιάζονται αρκετά για το πεπρωμένο τους! Λες και μπορεί κανείς να σκοτώσει το χρόνο του χωρίς να τραυματίσει την αιωνιότητα!

Οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν τη ζωή τους μέσα σε μια σιωπηλή απόγνωση. Αυτό που άλλοι ονομάζουν αποδοχή των συνθηκών, στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ένα είδος επιβεβαιωμένης απελπισίας. Από την απόγνωση της πόλης φεύγεις και πας στην απόγνωση της εξοχής, και μένεις εκεί να παρηγοριέσαι με την παλικαριά των τρωτικών του δάσους. Ακόμα και κάτω από αυτά που ο άνθρωπος ονομάζει παιχνίδια και διασκεδάσεις κρύβεται μια στερεότυπη, αν και ασυνείδητη, απελπισία. Δεν υπάρχει τίποτε το παιχνιδιάρικο σ' αυτά, αφού το παιχνίδι είναι κάτι που έπεται της δου-

* William Wilberforce (1759-1833): Άγγλος πολιτικός, υπέρμαχος της κατάργησης της δουλείας. Οι μακροχρόνιοι αγώνες του είχαν ως αποτέλεσμα ένα μήνα μετά το θάνατό του, το 1833, να ψηφιστεί νόμος που απαγόρευε τη δουλεία στις βρετανικές αποικίες. (Σ.τ.Μ.)

λειάς. Ένα από τα γνωρίσματα όμως της σοφίας είναι και το να μην επιδίδεται κανείς σε απελπισμένες πράξεις.

Αν αναλογιστούμε ποιος – για να χρησιμοποιήσω τα λόγια της Ιεράς Σύνοψης* – είναι ο βασικός προορισμός του ανθρώπου, ποια είναι στ’ αλήθεια αναγκαία και απαραίτητα στη ζωή, φαίνεται σαν να διάλεξαν εσκεμμένα οι άνθρωποι τον κοινό τρόπο ζωής επειδή τον προτιμούσαν από οποιονδήποτε άλλο. Και μάλιστα πιστεύουν με όλη τους την καρδιά ότι δεν έχουν άλλη επιλογή έξω από αυτήν. Αλλά όσοι έχουν άγρυπνη και υγιή ψυχή, θυμούνται πως κάθε μέρα ο ήλιος ανατέλλει καθάριος.

Ποτέ δεν είναι αργά για να αποτινάξουμε τις προκαταλήψεις μας. Κανένας τρόπος σκέψης ή πράξης, όσο αρχαίος κι αν είναι, δεν μπορεί να είναι αξιόπιστος χωρίς αποδείξεις. Εκείνα που σήμερα όλοι παπαγαλίζουν ή σιωπηλά προσπερνούν νομιζοντάς τα αλήθειες, αύριο μπορεί να αποδειχτεί ότι δεν είναι παρά ψέματα, ένας καπνός φτιαγμένος μονάχα από γνώμες, που κάποιοι είχαν περάσει για σύννεφο που θα ράντιζε με γόνιμη βροχή τα χωράφια τους. Εκείνο που οι γέροι σου λένε πως δεν μπορείς να κάνεις, μόλις προσπαθήσεις, ανακαλύπτεις πως μπορείς. Οι παλιές πράξεις για τους παλιούς και οι νέες για τους νέους. Μπορεί κάποτε οι παλιοί να μην ήξεραν ούτε καν πώς να βρουν καύσιμο για να κρατήσουν τη φωτιά τους αναμμένη. Οι καινούργιοι όμως μαζεύουν ξερόγλαδα για προσάναμμα, κι όχι μόνο αυτό, αλλά κάνουν το γύρο της γης με την ταχύτητα των πουλιών, τόσο γρήγορα που οι γέροι θα έμεναν στον τόπο, όπως λέει ο λαός. Τα γηρατεία δεν έχουν περισσότερα προσόντα από τα νιάτα για να παριστάνουν το δάσκαλο, μάλλον λιγότερα, αφού πιο πολλά έχασαν παρά κέρδισαν στη ζωή. Δε θα είχε άδικο

* Ιερά Σύνοψη του Γουέστμινστερ (Westminster Catechism): ένα από τα σημαντικότερα κείμενα της αγγλικής θρησκευτικής μεταρρύθμισης, γραμμένο γύρω στο 1640 από Άγγλους και Σκωτσέζους ιερωμένους υπό μορφή ερωταποκρίσεων. Η πιο γνωστή από τις ερωταποκρίσεις αυτές είναι η εξής: «Ποιος είναι ο βασικός προορισμός του ανθρώπου; Να δοξάζει το Θεό αιώνια». (Σ.τ.Μ.)

κάνεις να αμφιβάλλει εάν ο πιο σοφός άνθρωπος έχει μάθει κάτι πραγματικά πολύτιμο από τη ζωή του. Πρακτικά, οι ηλικιωμένοι δεν έχουν καμιά πολύ σημαντική συμβουλή να δώσουν στους νέους, αφού οι δικές τους εμπειρίες ήταν υποκειμενικές και οι ζωές τους σκέτες αποτυχίες, για προσωπικούς λόγους, όπως σίγουρα πιστεύουν οι ίδιοι. Μπορεί και να τους έχει μείνει λίγη πίστη που να διαψεύδει όλη την εμπειρία τους, πάντως μόνο ένα μπορεί να πει κανείς γι' αυτούς: είναι λιγότερο νέοι απ' όσο ήταν κάποτε. Προσωπικά έχω ζησει περίπου τριάντα χρόνια πάνω στον πλανήτη αυτό κι ακόμα δεν έχω ακούσει ούτε μια συλλαβή πολύτιμης, ή έστω σοβαρής, συμβουλής από τους μεγαλύτερους μου. Δε μου έχουν πει τίποτε που να έχει κάποια αξία και, απ' ό,τι φαίνεται, δεν μπορούν και να μου πουν. Ιδού λοιπόν η ζωή, ένα πείραμα που, εγώ τουλάχιστον, στο μεγαλύτερο μέρος του δεν το έχω ακόμα δοκιμάσει. Σε τίποτε δε με ωφελεί το ότι το έχουν δοκιμάσει εκείνοι. Όποτε τύχει να έχω κάποια εμπειρία που να τη θεωρώ πολύτιμη, το πρώτο πράγμα που μου έρχεται στο μυαλό είναι ότι οι μέντορές μου δε μου είχαν πει τίποτε γι' αυτήν.

Ένας αγρότης μου λέει: «Δεν μπορείς να ζεις μονάχα με φυτική τροφή, γιατί έτσι το σώμα σου δεν παίρνει τις ουσίες που χρειάζεται για να δυναμώσουν τα κόκαλα». Κι έτσι αφιερώνει με θρησκευτική ευλάβεια ένα κομμάτι της ημέρας του στην τροφοδοσία του οργανισμού του με την πρώτη ύλη που φτιάχνει τάχα τα κόκαλα. Κι όσο μου δίνει την πολύτιμη συμβουλή του προχωράει πίσω από τα βόδια του, τα οποία, με κόκαλα φτιαγμένα από τη φυτική διατροφή, τον τραβάνε ακούραστα μαζί με το αλέτρι του, πάνω από κάθε εμπόδιο που συναντούν στο δρόμο τους. Κάποια πράγματα είναι στ' αλήθεια αναγκαία σε κάποιους ανθρώπους, όπως για παράδειγμα στους ανήμπορους και στους αρρώστους, τα ίδια όμως πράγματα για κάποιους άλλους δεν είναι παρά πολυτέλεια, ενώ σε άλλους πάλι είναι εντελώς άγνωστα.

Φαίνεται πως οι πρόγονοί μας κάλυψαν όλο το πεδίο της ανθρωπίνης ζωής, όλα τα ύψη και τα βάθη της, και φρόντισαν για τα πάντα.

Σύμφωνα με τον Έβελυν*, «ο σοφός Σολομώντας είχε εκδώσει διατάγματα ακόμα και για τις αποστάσεις των δέντρων μεταξύ τους. Και οι Ρωμαίοι πραιτορες είχαν αποφασίσει πόσο συχνά μπορούσε να μπαίνει κάποιος στη γη του γείτονά του για να μαζέψει τα βελανίδια που πέφτουν από τα δέντρα του χωρίς να θεωρηθεί ότι μπαίνει παράνομα, καθώς και πόσα από αυτά ανήκουν στο γείτονα». Ο Ιπποκράτης μας άφησε ακόμα και οδηγίες για το πώς πρέπει να κόβουμε τα νύχια μας: στο ίδιο ύψος με τα ακροδάχτυλα, ούτε πιο κοντά ούτε πιο μακριά. Δίχως αμφιβολία, η μονοτονία και η πλήξη, που λέγεται ότι έχουν εξαντλήσει την ποικιλία και τις χαρές της ζωής, υπάρχουν από τον καιρό του Αδάμ. Όμως οι ικανότητες του ανθρώπου δεν έχουν μετρηθεί ποτέ, ούτε μας φτάνουν τα προηγούμενα για να μπορέσουμε να κρίνουμε τι είναι ικανός να κάνει, αφού είναι πολύ λίγα αυτά που έχουν δοκιμαστεί ως σήμερα. Όποιες και να 'ναι οι αποτυχίες σου μέχρι τώρα, «μη θλίβεσαι, παιδί μου. Γιατί ποιος θα σου αναθέσει ποτέ να κάνεις τα όσα έχεις αμελήσει μέχρι τώρα;»**

Θα μπορούσαμε να δοκιμάσουμε τις ζωές μας με χίλιες δυο απλές ασκήσεις: όπως, για παράδειγμα, το γεγονός ότι ο ίδιος ήλιος που κάνει τα φασόλια μου να ωριμάζουν, την ίδια στιγμή φωτίζει ένα σύστημα από πλανήτες παρόμοιους με τον δικό μας. Αν το είχα θυμηθεί αυτό, θα είχα προλάβει κάποια λάθη μου. Όταν σκάλιζα το χωράφι με τις φασολιές μου δε φώτιζε αυτή η σκέψη το μυαλό μου. Πόσων θαυμαστών τριγώνων τις κορυφές δεν αποτελούν τα αστέρια! Πόσα μακρινά και διαφορετικά όντα στις διάφορες κατοικίες του σύμπαντος δε θεωρούν το ίδιο αστέρι την ίδια στιγμή! Η φύση και η ανθρώπινη ζωή διαθέτουν τόση ποικιλία όση και οι ιδιοσυγκρασίες μας. Ποιος μπορεί να πει τι είδους προοπτικές προσφέρει η ζωή σε κάποιον άλλο; Υπάρχει τάχα μεγαλύτερο θαύμα από το να γινόταν να δούμε ο ένας μέσα από τα μάτια του άλλου, έστω και μόνο

* John Evelyn (1620-1706): Άγγλος συγγραφέας και κηπουρός. (Σ.τ.Μ.)

** Από την *Πουράνα* του Βισνού, ιερό ινδουιστικό κείμενο. (Σ.τ.Μ.)

για μια στιγμή; Θα ζούσαμε τότε σε όλες τις εποχές του κόσμου μέσα σε μια ώρα, ναι, σε όλους τους κόσμους όλων των εποχών. Ιστορία, Ποίηση, Μυθολογία! Δεν μπορώ να φανταστώ καμία ανάγνωση των εμπειριών κάποιου άλλου τόσο συναρπαστική και με τέτοιο πλούτο πληροφοριών όσο θα ήταν αυτή.

Το μεγαλύτερο μέρος από εκείνα που οι γείτονές μου αποκαλούν καλά, εγώ από τα βάθη της ψυχής μου πιστεύω πως είναι κακά: και αν μετανιώνω για κάτι, το πιο πιθανό είναι να μετανιώνω για την καλή μου συμπεριφορά. Ποιος δαίμονας με έσπρωξε να συμπεριφερθώ τόσο καλά; Μπορείς να πεις το πιο σοφό πράγμα που δύνασαι, γέρο – εσύ, που έχεις ζήσει εβδομήντα χρόνια και δε σου έχει λείψει ο σεβασμός των άλλων – εγώ όμως ακούω μια ακαταμάχητη φωνή που με παρασέρνει μακριά απ' όλα αυτά. Η μια γενιά παρατάει τα εγχειρήματα της προηγούμενης σαν άχρηστα σκαριά, τραβηγμένα στη στεριά.

Πιστεύω πως μπορούμε άφοβα να δείξουμε εμπιστοσύνη σε πολύ περισσότερα απ' όσα τολμάμε. Μπορούμε να απαρηνηθούμε τόση φροντίδα για τον εαυτό μας, όση είμαστε πρόθυμοι να παραχωρήσουμε με κάθε ειλικρίνεια κάπου αλλού. Η Φύση είναι καλά προσαρμοσμένη τόσο στην αδυναμία μας όσο και στη δύναμή μας. Το αδιάκοπο άγχος και η ακατάπαυστη πίεση που νιώθουν κάποιοι άνθρωποι αποτελούν σχεδόν ανίατη ασθένεια. Παρασυρόμαστε και θεωρούμε την εργασία που κάνουμε πιο σημαντική απ' ό,τι είναι στ' αλήθεια. Κι όμως, πόσες εργασίες δεν εκτελούνται από άλλους, πόσα πράγματα αφήνουμε χωρίς να τα κάνουμε! Κι αν αρρωστήσουμε; Τι γίνεται τότε; Πόσο άγρυπνα πλάσματα είμαστε! Αποφασισμένοι να μη ζούμε με τις επιταγές της πίστης, τουλάχιστον στο βαθμό που μπορούμε να το αποφύγουμε. Όλη μέρα σε επαγρύπνηση, τη νύχτα λέμε με το ζόρι την προσευχή μας και αφηνόμαστε στην αβεβαιότητα. Η ζωή μας είναι ένας ψυχαναγκασμός, ένα αντικείμενο λατρείας, η πιθανότητα για αλλαγή κάτι που αρνιόμαστε σθεναρά. «Αυτός είναι ο μόνος τρόπος», λέμε. Όμως η αλήθεια είναι πως υπάρχουν τόσοι τρόποι όσες και οι ακτίνες που ξεκινούν από το κέντρο ενός

κύκλου. Η κάθε αλλαγή ισοδυναμεί με θαύμα, μ' ένα χάσμα οφθαλμών· πρόκειται όμως για ένα θαύμα που συντελείται κάθε στιγμή. Ο Κομφούκιος είπε: «Το να γνωρίζουμε ότι γνωρίζουμε εκείνα που γνωρίζουμε, καθώς και ότι δε γνωρίζουμε εκείνα που δε γνωρίζουμε, αυτή είναι η αληθινή γνώση». Αν ένας μονάχα άνθρωπος καταφέρει να κάνει ένα κομμάτι της φαντασίας του πραγματικότητα, προβλέπω ότι πολύ σύντομα όλοι οι άνθρωποι θα θεμελιώσουν τις ζωές τους πάνω σ' αυτή τη βάση.

Ας αναλογιστούμε για λίγο με τι έχουν να κάνουν τα περισσότερα προβλήματα και το άγχος που ανέφερα πιο πριν, καθώς και κατά πόσο είναι απαραίτητο να βασανιζόμαστε, ή έστω να επαγρυπνούμε. Θα μας ωφελούσε να ζήσουμε μια πρωτόγονη ζωή, σαν εκείνους που βρίσκονται στα σύνορα του πολιτισμού, χωρίς όμως να φύγουμε μακριά από τις πολιτισμένες μας κοινωνίες. Έτσι θα μαθαίναμε ποια είναι τα απολύτως απαραίτητα για τη ζωή και με ποιες μεθόδους μπορούν να αποκτηθούν. Ένας άλλος τρόπος θα ήταν να μελετήσουμε τα παλιά βιβλία των εμπόρων, για να δούμε ποια ήταν τα είδη εκείνα που αγόραζαν πιο συχνά οι άνθρωποι στα καταστήματα, τι έβαζαν στα κελάρια τους, ποια είναι με άλλα λόγια τα απαραίτητα τρόφιμα. Διότι οι βελτιώσεις που έρχονται με την πάροδο του χρόνου ελάχιστα επηρεάζουν τους βασικούς νόμους της ανθρώπινης ύπαρξης: όπως ακριβώς και οι δικοί μας σκελετοί πιθανότατα είναι πανομοιότυποι με τους σκελετούς των προγόνων μας.

Με τον όρο *απαραίτητα για τη ζωή* εννοώ όσα από το σύνολο των αγαθών που αποκτά ο άνθρωπος με τους κόπους του είναι ήδη από την αρχή του ανθρώπινου γένους, ή έχουν γίνει εξαιτίας της μακρόχρονης χρήσης, τόσο σημαντικά για τη ζωή του ανθρώπου, ώστε ελάχιστοι, για να μην πω κανείς, μπορούν να τα στερηθούν, είτε λόγω πρωτογονισμού είτε λόγω ανέχειας είτε λόγω φιλοσοφίας. Κατ' αυτή την έννοια, για τα περισσότερα πλάσματα δεν υπάρχει παρά μόνο ένα και μοναδικό απαραίτητο πράγμα στη ζωή: η τροφή. Για το βίβιο των απέραντων λιβαδιών είναι μερικά εκατοστά από εύγευστο

γρασίδι και νερό, μαζί με τη δυνατότητα να καταφεύγει στο δάσος ή στη σκιά των βουνών. Κανένα πλάσμα της άγριας φύσης δε χρειάζεται κάτι περισσότερο από τροφή και καταφύγιο. Για τον άνθρωπο, από την άλλη, τα απαραίτητα είναι η τροφή, το καταφύγιο, ο ρουχισμός και τα καύσιμα. Μόνο όταν τα έχουμε εξασφαλίσει είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε τα πραγματικά προβλήματα της ζωής με ελευθερία και με κάποια προοπτική επιτυχίας. Ο άνθρωπος επινόησε όχι μόνο την κατοικία, αλλά και τα ρούχα και τη μαγειρεμένη τροφή. Και ίσως μετά την τυχαία ανακάλυψη της ζεστασιάς που χαρίζει η φωτιά και τη μετέπειτα χρήση της, εκείνο το οποίο αρχικά αποτελούσε πολυτέλεια εξελίχθηκε σε αναγκαιότητα: το να κάθεται κανείς κοντά της. Παρατηρούμε τους σκύλους και τις γάτες να αποκοτούν κι εκείνοι τη δεύτερη αυτή φύση. Με τη βοήθεια του κατάλληλου καταφύγιου και ρουχισμού καταφέρνουμε και διατηρούμε τη δική μας, εσωτερική ζέση. Η αφθονία των καυσίμων, το γεγονός ότι η εξωτερική ζέση έγινε μεγαλύτερη από τη θερμοκρασία του ανθρώπινου σώματος, αποτέλεσε την απαρχή του μαγειρέματος της τροφής. Ο Δαρβίνος αναφέρει το εξής περιστατικό σχετικά με τους κατοίκους της Γης του Πυρός: ενώ οι άνθρωποι της δικής του ομάδας, ντυμένοι καλά και καθισμένοι κοντά στη φωτιά, μόλις που κατάφεραν να ζεσταθούν, παρατήρησαν με έκπληξη πως οι γυμνοί εκείνοι άγριοι, που κάθονταν πολύ πιο μακριά, «ίδρωναν ασταμάτητα, σαν να μην μπορούσαν να αντέξουν την αφόρητη ζέση». Το ίδιο ισχύει, απ' ό,τι λένε, και για τους κατοίκους της Νέας Ολλανδίας,* οι οποίοι κυκλοφορούν άφοβα γυμνοί, την ίδια στιγμή που οι Ευρωπαίοι τουρτουρίζουν ντυμένοι. Είναι τάχα αδύνατο να συνδυάσει κανείς την ευρωστία των αγρίων αυτών με την πνευματικότητα του πολιτισμένου ανθρώπου; Σύμφωνα με τον Λίμπεγκ**, το κορμί του ανθρώπου είναι μια σόμπα και η τροφή αποτελεί το καύσιμο που συντηρεί τη φλόγα στους πνεύμονες. Όταν κάνει κρύο τρώμε περισσότερο, όταν

* Ονομασία των Αβορίγιων της Αυστραλίας. (Σ.τ.Μ.)

** Justus von Liebig (1803-1873): Γερμανός χημικός και καθηγητής. (Σ.τ.Μ.)

κάνει ζέστη λιγότερο. Η ζωική θερμότητα είναι το αποτέλεσμα μιας αργής καύσης, η οποία όταν γίνεται πολύ γρήγορα έχει ως συνέπεια την ασθένεια και το θάνατο. Επίσης, όταν τα καύσιμα δεν επαρκούν ή όταν δεν τραβάει η καμινάδα, πάλι η φωτιά σβήνει. Φυσικά, όταν περιγράψω ως φωτιά την απαραίτητη για τη ζωή ζεστασιά δε μιλώ κυριολεκτικά, απλά κάνω μια παρομοίωση. Από τα παραπάνω πάντως φαίνεται πως θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ζωή ισούται σχεδόν με τη ζωική θερμότητα. Κι αυτό γιατί, ενώ μπορούμε να θεωρήσουμε την τροφή το καύσιμο που κρατά τη φωτιά μέσα μας αναμμένη – και το καύσιμο δε χρησιμεύει παρά μόνο στο να ετοιμάσει την τροφή αυτή ή να αυξήσει τη ζεστασιά του σώματός μας, προσθέτοντας θερμότητα απ' έξω – το καταφύγιο και ο ρουχισμός επίσης χρησιμεύουν στο να διατηρήσουν τη *θερμότητα* η οποία δημιουργείται και απορροφάται με τον τρόπο αυτό.

Η μεγαλύτερη λοιπόν ανάγκη του σώματός μας είναι να κρατιέται ζεστό, να διατηρεί τη ζωική θερμότητα μέσα του. Πόσο κόπο δεν κάνουμε για να το καταφέρουμε αυτό, όχι μονάχα με την τροφή, τα ρούχα και τις κατοικίες μας, αλλά και με τα κρεβάτια και τα σκεπάσματά μας, δηλαδή με τα νυκτερινά μας ρούχα! Κλέβουμε λοιπόν τα πούπουλα από τις φωλιές και από τα στήθη των πουλιών για να φτιάξουμε τα παπλώματα και τα μαξιλάρια μας, το καταφύγιο αυτό μέσα στο καταφύγιό μας, όπως ο τυφλοπόντικας φτιάχνει το κρεβάτι του από χορτάρι και φύλλα στο βάθος του λαγονιού του. Οι φτωχοί συνηθίζουν να παραπονιούνται ότι ο κόσμος μας είναι ψυχρός. Και όλοι μας γενικά θεωρούμε αιτία για ένα μεγάλο μέρος των βασάνων μας την ψυχρότητα, όχι μόνο του καιρού, αλλά και των ανθρώπινων σχέσεων. Το καλοκαίρι, σε κάποια κλίματα, χαρίζει στον άνθρωπο μια ζωή μακάρια: δε χρησιμοποιεί καύσιμα παρά μόνο για να μαγειρέψει την τροφή του· ο ήλιος είναι η φωτιά του, που με τις ακτίνες του ωριμάζει, μαγειρεύει θα λέγαμε, τους καρπούς της γης· η τροφή γενικά παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία και βρίσκεται πιο εύκολα, ενώ ο ρουχισμός και το καταφύγιο είναι εντελώς ή περίπου άχρηστα. Την σήμεραν ημέραν και στη χώρα αυτή, όπως ανακάλυψα από

πρώτο χέρι, μερικά σύννεργα, όπως ένα μαχαίρι, ένα τσεκούρι, ένα φτυάρι, μια χειράμαξα και για τους μελετηρούς μια λάμπα, χαρτί, μολύβι και πρόσβαση σε μερικά βιβλία, έρχονται αμέσως μετά τα απολύτως απαραίτητα για τη ζωή και το κόστος τους είναι μηδαμινό. Παρ' όλα αυτά κάποιοι, όχι και τόσο σοφοί, φτάνουν ως την άλλη άκρη της γης, σε περιοχές βάρβαρες, με ανθυγιεινά κλίματα, όπου αφιερώνουν δέκα ή είκοσι χρόνια από τη ζωή τους στο εμπόριο – και για ποιο σκοπό παρακαλώ; Για να ζήσουν – με άλλα λόγια, για να κρατηθούν ζεστοί – και για να επιστρέψουν τελικά και να πεθάνουν στα πάτρια εδάφη της Νέας Αγγλίας. Οι πάμπλουτοι άνθρωποι που ζουν μες στην πολυτέλεια δεν κρατούν τους εαυτούς τους απλά ζεστούς, αλλά τους θερμαίνουν σε σημείο αφύσικο. Όπως έχω ήδη υπαινιχθεί προηγουμένως, πρόκειται για ανθρώπους που μαγειρεύονται, σαν να λέμε, και σερβίρονται σύμφωνα με την τελευταία λέξη της υψηλής μαγειρικής.

Οι περισσότερες από τις πολυτέλειες και πολλές από τις λεγόμενες ανέσεις όχι μόνο δεν είναι αναγκαίες, αλλά αποτελούν και εμπόδια στην εξύψωση του ανθρώπου. Σε όλη την ιστορία του ανθρώπου, η ζωή των σοφότερων ήταν πάντα πιο απλή και πιο λιτή ακόμα κι από τους πιο φτωχούς. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι, οι Κινέζοι, οι Ινδοί, οι Πέρσες και οι Έλληνες, αποτελούσαν μια τάξη που φτωχότερή της δεν υπήρξε ποτέ σε εξωτερικά πλούτη, ούτε και πλουσιότερή της σε εσωτερικά. Δεν ξέρουμε πολλά γι' αυτούς. Πάλι καλά που γνωρίζουμε όσα γνωρίζουμε. Το ίδιο ισχύει και για τους πιο σύγχρονους μεταρρυθμιστές και ευεργέτες της ανθρώπινης φυλής. Κανείς δεν μπορεί να γίνει αντικειμενικός και σοφός στοχαστής της ανθρώπινης ζωής παρά μόνο από το παρατηρητήριο το οποίο θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «εθελούσια ένδεια». Ο καρπός της πολυτελούς ζωής δεν είναι άλλος από την ίδια την πολυτέλεια, τόσο στη γεωργία και στο εμπόριο όσο και στη λογοτεχνία ή στην τέχνη. Μπορεί να υπάρχουν σήμερα καθηγητές φιλοσοφίας, όμως δεν υπάρχουν φιλόσοφοι. Το επάγγελμα του καθηγητή είναι από τα πιο σεβαστά στις μέρες μας, κι ας μην κάνει τίποτε άλλο παρά να ανα-

μασά τα διδάγματα ανθρώπων που κάποτε μπορεί να μην ασκούσαν σεβαστά επαγγέλματα, αλλά διήγαν σεβαστούς βίους. Για να αποκαλείται κανείς φιλόσοφος δεν αρκεί μονάχα να διαθέτει οξυδέρκεια, ούτε και να ιδρύσει μια σχολή, αλλά να αγαπά τη σοφία και να ζει σύμφωνα με τις επιταγές της: μια ζωή απλή, ανεξάρτητη, γεμάτη μεγαλοψυχία και πίστη. Να μπορεί να λύσει μερικά από τα προβλήματα της ζωής, όχι μόνο θεωρητικά, αλλά και πρακτικά. Η επιτυχία των σπουδαιών λόγων και διανοητών είναι συνήθως μια επιτυχία μέτρια, που δε συγκρίνεται μ' εκείνη των βασιλιάδων και των ηρώων. Μόλις που τα φέρνουν βόλτα στη ζωή τους, μια ζωή που δε διαφέρει πολύ από εκείνη των πατεράδων τους. Ποτέ δε γίνονται γεννιότερες μιας νέας, ευγενέστερης ράτσας ανθρώπων. Γιατί όμως ο άνθρωπος εκφυλίζεται; Τι είναι εκείνο που κάνει τις οικογένειες να φθίνουν; Ποια είναι η φύση της πολυτέλειας εκείνης που αποδυναμώνει και καταστρέφει έθνη ολόκληρα; Μπορούμε να είμαστε ποτέ βέβαιοι ότι δεν πρόκειται για κάποιο σαράκι που ροκανίζει και τις δικές μας ζωές; Ο φιλόσοφος προηγείται της εποχής του, ακόμη και σε ό,τι αφορά την εξωτερική όψη της ζωής του. Δεν τρέφεται, δεν κατοικεί, δεν ντύνεται, δε ζεσταίνεται με τον ίδιο τρόπο που τα κάνουν όλα αυτά οι σύγχρονοί του. Πώς μπορεί κάποιος που αποκαλεί τον εαυτό του φιλόσοφο να μην μπορεί να διατηρεί τη ζωική του θερμότητα με μεθόδους καλύτερες από εκείνες των υπόλοιπων ανθρώπων;

Αφού ο άνθρωπος καταφέρει και ζεσταθεί με τους διάφορους τρόπους που περιέγραψα, ποια είναι η επόμενη επιθυμία του; Οπωσδήποτε όχι μεγαλύτερη ποσότητα από την ίδια αυτή ζέστη, δηλαδή άφθονη και εκλεκτότερη τροφή, μεγαλύτερα και πιο πολυτελή σπίτια, περισσότερα και πλουσιότερα ρούχα, καλύτερη θέρμανση και τα λοιπά. Μόλις λοιπόν αποκτήσει όλα εκείνα που του είναι απαραίτητα για τη ζωή, έχει μπροστά του κι άλλες επιλογές εκτός από τον αγώνα να αποκτήσει πράγματα περιττά: να ζήσει μια ζωή γεμάτη περιπέτεια, μια και δε θα είναι πλέον αναγκασμένος να μοχθεί ολημερίς για τα βασικά. Ξέρουμε ότι το χώμα κάνει καλό στο σπόρο, όταν τον βλέπουμε να στέλνει τα ριζιδιά του προς τα κάτω και με το ίδιο σθένος

να υψώνει τα βλαστώρια του προς τον ουρανό. Για ποιον άλλο λόγο έχει ριζώσει τόσο στέρεα ο άνθρωπος στη γη, παρά για να μπορέσει να ανυψωθεί κατά το ίδιο ποσοστό προς τα ουράνια; Διότι τα ευγενέστερα φυτά θεωρούνται πολύτιμα εξαιτίας του καρπού τους, που ωριμάζει στον αέρα και στο φως, μακριά από το έδαφος, και δεν εξομωώνονται με τα πιο ταπεινά εδώδιμα, τα οποία, παρ' ότι διετή, καλλιεργούνται μονάχα ώσπου να τελειοποιηθεί η ρίζα τους και συχνά κλαδεύονται γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, έτσι που οι περισσότεροι δε θα τα αναγνώριζαν την εποχή της ανθοφορίας τους.

Δεν έχω σκοπό να υπαγορεύσω κανόνες στους δυνατούς και στους γενναίους, σ' εκείνους που κοιτάζουν πάντα τη δουλειά τους, είτε στην κόλαση βρεθούν είτε στον παράδεισο, σ' εκείνους που μπορούν να χτίζουν παλάτια και να ξεοδεύουν περισσότερα κι από τους πιο πλούσιους χωρίς ποτέ να φτωχαίνουν, χωρίς να δίνουν σημασία στο πώς ζουν – αν δηλαδή υπάρχουν τέτοιοι, όπως πολλοί ονειρεύτηκαν. Ούτε και θέλω να δώσω οδηγίες σε όσους βρίσκουν έμπνευση και θάρρος στην παρούσα κατάσταση των πραγμάτων, την οποία περιβάλλουν με τη στοργή και τον ενθουσιασμό του εραστή – και, ως ένα σημείο, θεωρώ τον εαυτό μου μέλος της ομάδας αυτής. Δε μιλώ σ' εκείνους που έχουν καλή δουλειά, ό,τι κι αν σημαίνει αυτό, και το γνωρίζουν. Απευθύνομαι κυρίως στη μεγάλη μάζα των δυσσχεσθημένων ανθρώπων, εκείνων που παραπονιούνται μοιρολατρικά για το σκληρό τους ριζικό ή για τους δύσκολους καιρούς, τη στιγμή που είναι στο χέρι τους να τα αλλάξουν όλα αυτά. Υπάρχουν κάποιοι ανάμεσα σ' αυτούς που παραπονιούνται πιο δυνατά απ' όλους και δε βρίσκουν καμία παρηγοριά, επειδή, όπως λένε, κάνουν το καθήκον τους. Σκέφτομαι ακόμα εκείνη την τάξη τη φαινομενικά πλούσια, που όμως στην πραγματικότητα είναι η πιο φτωχή απ' όλες: την τάξη που την αποτελούν οι άνθρωποι εκείνοι που έχουν συσσωρεύσει άχρηστα πράγματα, που όμως δεν ξέρουν πώς να τα χρησιμοποιήσουν, ούτε και μπορούν να τα ξεφορτωθούν, και με τον τρόπο αυτό σφυρηλατούν οι ίδιοι σιγά σιγά τους κρίκους της χρυσής ή ασήμενης αλυσίδας που τους κρατά δεμένους.